

Василь Марочко

НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ І ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

У статті досліджено реакцію німецьких дипломатів на події Голодомору в Україні. Проаналізовано особисті щоденники та офіційні звіти знаних дипломатів, наголошено на детальному інформуванні нацистського уряду про трагедію селянства.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, український народ, радянський уряд, Німеччина, німецька дипломатія.

У 2014 р. європейський континент опинився на порозі складної геополітичної кризи, у епіцентр якої знову потрапила Україна. Одним із найбільш доступних і прийнятних для європейських та світових лідерів шляхів її розв'язання є дипломатичний. Тому не завадить ще раз зануритися у недавнє минуле, проаналізувати реакцію європейських політиків, зокрема німецьких, на подію, що зараз оцінюється як геноцид української народу, а саме — Голодомор 1932–1933 рр. Така розвідка є необхідною ще й з тієї причини, що це питання залишається, власне, не дослідженим, лише побічно воно висвітлено у недавній публікації О. Бажан [1].

Тому метою нашої роботи є аналіз позиції, яку посіла серед інших дипломатій Європи та світу дипломатична служба Німеччини щодо трагічних подій в Україні 1932–1933 рр.

Світ знав про соціально-економічні та політичні причини гуманітарної катастрофи в СРСР 1932–1933 рр. Іноземні дипломати системно і послідовно інформували урядові кола про ситуацію в Україні, на Кубані та Поволжі. Доказом є сучасні видання документів зовнішньополітичних відомств: рапорти, аналітичні доповіді, річні звіти, політичні огляди консулів Італії, Німеччини, Великобританії, Польщі, Чехословаччини, Норвегії, Швеції, Японії. Західна преса широко висвітлювала жажливі події і явища голодомору в українських, російських селах, німецьких колоніях півдня України. Саме у 1933 р. празький часопис „Vecernik“ використав термін «голодомор» („Hladomor“), але західні журналісти вживали різні визначення: «голод», «голодова катастрофа», „Hunger“, „Famin“, «глу́д». Вони підкреслювали організований і штучний характер цього процесу. Однак були кореспонденти і репортери, які сумлінно виконували «соціальне замовлення» Кремля: спростовувати і заперечувати факт голоду в СРСР. Одіозною фігурою виявився У. Дюранті, хоча подібних «писак» було чимало.

Лідери європейських держав мали вичерпну інформацію про голод в Україні та його

соціально-демографічні наслідки, особливо сусідніх з УСРР країн, таких як Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина. До них проникали українські селяни-втікачі, гнані голодом і страхом, про що доповідали прикордонні служби. Українська громада Європи апелювала до урядів та міжнародних організацій, але політична доцільність та прагматичний розрахунок брали гору над здоровим глуздом і сумлінням переважної більшості західних політиків. Конаюча від голоду Україна буда далекою від них, якщо не географічно, то ментально і політично. Мер Ліона Е. Еррію, відвідавши Україну, офіційно заперечив факт голоду, викликавши обурення прогресивної громадськості та українських інтелектуалів на Заході. Він свідомо замовчував голод, щоб не нашкодити іміджу радянської країни, сприяв її міжнародному визнанню, налагодженню дружби і співробітництва Франції та СРСР. Догоджаючи диктаторському режиму Й. Сталіна, французький політик вороже ставився до нацистської Німеччини, відтак опинився між двома диктаторами, а згодом — в нацистських таборач. Замовчування злочину проти людяності — юридичний і моральний злочин, а загравання з його творцями завжди небезпечне.

Від голоду в Україні потерпали і національні меншини, але дещо менше, ніж українські селяни. Дивно, але жодна з країн, реальні та потенційні піддані якої жили на території Голодомору, офіційно не заявила про надання міжнародної допомоги. Жодних звернень до Міжнародного червоного хреста, до Ліги Націй, закликів про організацію гуманітарної допомоги. Вони довірилися заявам уряду СРСР про відсутність голоду, відтак заспокоїлись, не демонстрували втручання у внутрішні справи країни-злочинця, навіть не висловлювали «занепокоєння».

Гуманістичну позицію демонстрували лише окремі громадські діячі Європи — віденський єпископ, кардинал Т. Інніцер, генеральний секретар Конгресу європейських національних меншин Е. Амменде, а також головуючий на засіданні Ради Ліги Націй прем'єр-міністр

Норвегії Й. Мовінкель. Останній отримав звернення Українського громадського комітету рятунку голодуючих в Україні стосовно масового голоду та «голодової катастрофи», яке вручили М. Рудницька та Д. Левицький. Дипломат увів «українське питання» до порядку денного Ради Ліги Націй, обговорення якого тривало кілька годин. Делегація Франції та її союзники, які «дружили» і «товаришували» з СРСР, унеможливили ухвалення консолідуючого рішення, але за наполяганням Й. Мовінкеля питання допомоги голодуючим в Україні передали до Міжнародного червоного хреста. Ліга Націй, яка мала б дбати про колективну безпеку, наважилась залучити у 1934 р. до своїх лав СРСР, уряд якої вчинив злочин проти людяності — заморив штучним голодом мільйони людей. Німеччина також претендувала на членство в Лізі Націй.

Одночасне співіснування на європейських теренах шовіністичних ідеологій і практик (націонал-соціалістської та соціал-більшовицької) як драматичний наслідок Першої світової війни й жовтневого перевороту 1917 р., неминує штовхало світ до конфронтації та війни. Націонал-соціалісти обіцяли земний рай для бюргерів і відродження Третього рейху, більшовики — комуністичне майбутнє для соціально знедолених. Німеччина, особливо після перемоги нацистів на виборах до Рейхстагу в 1933 р., оголосила про розширення життєвого простору, відтак про соціальний захист «фольксдойче» в СРСР. А більшовики активізували пошук та викриття «німецьких шпигунів», «польських диверсантів», дотримуючись офіційно лояльної риторики щодо уряду Німеччини, але газети розпочали «антифашистську пропаганду».

У 1933 р. між Гітлером та Сталіним фактично розпочалася «заочна» війна. Вона мала виразні ознаки інформаційного, але не цивілізаційного протистояння, позаяк в ідеологіях обох режимів домінували шовіністичні наміри, що підкреслювали національну винятковість одного державного етносу та класову однорідність суспільного організму іншого. Змагалися не цивілізації, тому що людські цінності замінилися шовіністичними ідеологемами в обох країнах. Два роки поспіль сталінський режим здійснював війну проти власного народу шляхом організованого Голодомору, жертвами якого стали мільйони громадян України: безпаспортні українські селяни, представники етнопонаціональних меншин. На полях і в оселях полягли від голодної смерті сотні потенційних дивізій «Робітничо-Селянської Червоної Армії», яких так бракувало у червні 1941 р. Гітлер знав про демографічні втрати та економічні наслідки голоду, отримавши першу і дуже результативну перемогу.

Німецька національна меншина в Україні, компактно представлена німецькими колоніями

менонітів у південних регіонах, постійно перебувала у полі зору «Фатерлянду». Меноніти масово покидали радянізовану Україну на початку 1920-х років, зазнавши утисків влади, яка позбавляла їх законних земельних володінь, заявляли про своє підданство, виходили з громадянства УСРР та набували іншого. Вони їхали до США, Канади, навіть меншою мірою до Німеччини. На час примусової колективізації та голоду 1932–1933 рр. німці-колоністи зверталися до консульств Німеччини по допомогу та порятунок, прагнули покинути Україну. У семи національних німецьких районах (Люксембурзький, Молочанський, Карллібкнехтський, Спартаківський, Фрідріхенгельсівський, Високопільський, Пулинський) розміщувалося у 1930 р. 33 тис. господарств, а до колгоспу записалися 41 %. Однак влада «дотисла» самобутні господарства німців-менонітів, охопивши за кілька років колгоспами колишні колонії з їхнім консервативним релігійно-побутовим укладом життя. У липні 1932 р. Люксембурзький район мав 55 колгоспів, до яких загнали 99 % господарств. На землях, які меноніти купували протягом кількох поколінь, виникли колгоспи імені «Сталіна», «Петровського», «Роте Фане», «Дружба», «Форвертс». Фактично відбувся цивілізаційний зсув, революційний переворот, наслідком якого стало масове голодування колгоспників, утиски селян за релігійними уподобаннями. У національних німецьких районах, які стали нагадувати соціальні резервації за етнічною ознакою, проживали 155 тис. осіб [4, 65]. До них були прикуті не лише увага хлібозаготівельних загонів, які забирали хліб, але й погляди німецьких дипломатів.

У 1932–1933 рр. в Україні офіційно діяли консульські відділи Посольства Німеччини, яке розташовувалося у Москві. Консулами були Андор Хенке (Київ), Фрідріх Рот (Одеса), Карл Вальтер (Харків), а в Україні перебували зі службовими візитами німецькі учені, дипломати з посольства та Берліна, які відстежували («моніторили») соціально-економічну ситуацію. Офіційно вони представляли Німеччину, якою правили нацисти, а деякі дипломати були членами НСДПА. Однак, крім відвертої аналітичної («шпигунської») діяльності, консули займалися конкретними службовими справами: відвідували райони, які підлягали їхнім консульським територіальним повноваженням, вивчали ситуацію, інформували посольство, брали участь в офіційних зустрічах з радянським керівництвом. Активною діяльністю вирізнявся консул у Києві А. Хенке, котрий працював в Україні у 1933–1936 рр., навіть опублікував у 1979 р. спогади про цей період [6]. Він був свідком системного фізичного винищення українських селян, вчених, освітян, літераторів. З перших днів дипломатичної роботи у Києві, а він розпочав її у квітні 1933 р., тобто в апогей Голодомору,

переймався справами «фольксдойче», які масово зверталися по допомогу. Кошти надходили через організацію «Брати у скруті» (“Brüder in Not”), до якої перераховували благодійники у Німеччині, громадські об'єднання. Радянські спецслужби вважали їх «гітлерівською допомогою голодуючим». 26 травня 1933 р. А. Хенке повідомив посольство про те, що «голод в Україні значно посилюється протягом останніх тижнів», персонально засвідчивши цей незаперечний факт. «Особисто я при кожному виході в місто бачу, як люди падають від голоду й залишаються лежати на вулиці, а перехожі звикли до цього й не звертають особливої уваги», — зазначив німецький дипломат. У його рідному Берліні, де він народився, нацисти спалювали книги, а на вулицях Києва помирили від штучного голоду селяни, безпритульні діти. Дивовижна синхронність злодіянь диктаторських режимів: гітлерівський лише торував шлях до майбутнього Голокосту, а сталінський уже здійснював геноцид. А. Хенке бачив щодня вантажівки, які підбирали трупи на вулицях міста, і щоразу їх ставало все більше й більше, тому що десятки тисяч селян добиралися Києва за порятунком, однак знаходили голодну смерть. Спустошені села і занедбані поля нагадували йому картини Першої світової війни, під час якої він служив у артилерії. Причинами голоду А. Хенке визнав колективізацію, реквізицію хліба, індивідуалістську ментальність українських селян, яка вирізнялася від російських, ліквідацію інституту приватної власності на землю, відроджену за П. Столипіна.

Консул показав «генеральну репетицію за участю двірників» напередодні приїзду до Києва Е. Ерріо, метушню одягнених у білий одяг людей, які снували вулицями з хлібними пакунками, прибирання вулиць від померлих та безпритульних. У річному звіті про діяльність консульства А. Хенке підкреслив, що саме «голод визначає позицію уряду й настрої населення», а з іншого боку, «підсилює розбіжності між Москвою й Україною». Він відверто заявив, що призначення П. Постишева спрямоване на «боротьбу проти українства», ослаблення «українського фронту», посилення «великоросійського комуністичного шовінізму». Визнав дивним емоційне захоплення Е. Ерріо «більшовицькими досягненнями в Україні», які «виглядали смішними на тлі реального стану справ». Консул не був пасивним спостерігачем, а цілком зацікавленою особою та соціально-психологічним аналітиком. За його спостереженнями, територія голоду в трьох областях (Київській, Вінницькій та Чернігівській) охопила 12 млн осіб, з яких 2,5 млн померли. Ця «катастрофа вплинула рішучим чином» на політичні настрої та національні почуття українців, а тому дипломат вважав, що частина людей «бажала посилення катастрофи, що могло б

призвести до краху правління більшовиків». Він припускав, що радянський уряд волів поставити на коліна бунтівних українців, передаючи вислів одного з місцевих більшовиків: «Голодних ми не боїмося, для нас страшні ситі». Консул також зауважив, що німецькі та польські меншості «бачать своє загальне майбутнє в союзі з українською більшістю після звільнення від влади більшовиків». Для тих років дивне спостереження, але воно виникло саме у 1933 р.

Німецький дипломат А. Хенке черпав інформацію не лише за наслідками власних спостережень та поїздок Україною, а також і від своїх колег. Він не раз приїздив до Харкова, зустрічався з генеральним консулом К. Вальтером, польськими дипломатами у Києві. До консульства приїздили німецький історик, дослідник східноєвропейських проблем О. Гойтч, фахівець з аграрної економіки СРСР доктор О. Шіллер. Останній мав псевдонім «колгоспник», але його аналітичні огляди стану розвитку сільського господарства СРСР були своєрідним «керівництвом» до дії. На квартиру до консула приїздили німецькі журналісти К. Мелерт, А. Юст, котрі висвітлювали події тих років. Офіційним джерелом інформації була радянська преса, а також зустрічі з місцевою владою на різних урочистих вечорах. А. Хенке зустрічався з київськими академічними ученими, розмовляв з головою облвиконкому М. С. Василенком та іншими номенклатурними працівниками. Від них чув про готовність радянської країни до співпраці з Німеччиною, навіть проти деяких сусідніх держав. Політичні настрої суспільства, його соціально-економічне становище системно аналізували фахівці, а висновки повідомлялися в Берлін.

Німецькі консули, незважаючи на окреслену територію дії кожного консульства, постійно обмінювалися інформацією, зустрічалися між собою. Консул Ф. Рот, котрий в Україні працював протягом 1929–1936 рр., володів вичерпною інформацією про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в республіці. Він дуже ретельно стежив за діяльністю радгоспів Одеської області, зосереджувався на німецьких колоніях регіону. 4 січня 1933 р. дипломат висвітлив стан хлібозаготівлі в області, показав факти масового голоду, застосування репресій проти «саботажників», депортації 500 селянських господарств. Рапорт консула від 14 березня 1933 р. засвідчив факт голоду та масової смертності на території Одеської області [5, 170, 173]. Ф. Рот вичерпно доповів про перебування Е. Ерріо в Одесі, про зустрічі з місцевою владою, про відвідування колгоспу, в якому замість колгоспників були перодягненні працівники міліції та ДПУ. У річному звіті, надісланому в грудні 1933 р., він інформував посольство про арешти серед української інтелігенції за її «національно-українські настрої»,

про переслідування «українських націоналістів», а також звітував про надання матеріальної і продовольчої допомоги німцям-колоністам взимку 1933 р. Основною причиною голоду консул вважав системні конфіскації хліба. Також він засвідчив факт наявності сотень трупів на вулицях Одеси. Восени 1936 р. Ф. Рот надіслав критичний огляд радянського фільму «Урожай», який змальовував заможне життя колгоспників, потужні косарки, копиці хліба, отари жирних овець, відпочиваючих у санаторіях. Консульство попередило уряд Німеччини та доктора Й. Геббельса про «бутафорський фільм», тому що «голодна катастрофа 1932–1933 рр.» забрала життя 6 млн осіб [3, 292–293].

Столична Харківщина, яка була промисловим та урядовим центром УСРР, викликала особливий інтерес іноземних дипломатів. Будівництво ХТЗ та випуск першої партії радянських тракторів у рік Голодомору не помітили голодні селяни, але за цим спостерігали аналітики німецького генконсульства. Доповідні записки К. Вальтера, опубліковані у 1988 р. українським істориком Д. Злепком, висвітлювали ситуацію в столиці та області, виокремлювали жахливі картини голоду. Аналітичні доповіді К. Вальтера вирізнялися системним аналізом стану розвитку сільського господарства, промисловості, особливо довкола функціонування ХТЗ, а також політичних настроїв населення та стану армії. Він надсилав річні звіти, починаючи з листопада 1931 р., але з вичерпним використанням радянської поточної статистики, яку брав з різних джерел, зосереджуючись на ролі України в економічному житті СРСР [3, 51–67, 110–113, 122]. Обов'язково зупинявся на ситуації в національних німецьких районах, а також на міжнародних відносинах. Дуже ретельно простежував вплив колективізації на соціально-економічний стан села, порівнював врожайність та валовий збір зернових, тобто проглядалася справжня німецька педантичність. 11 грудня К. Вальтер відправив річний звіт Генконсульства в Харкові, розпочавши його зі слів про катастрофічний голод, якого влада не помічала, а натомість заявляла про перемогу соціалістичного сільського господарства [3, 210]. Він повідомляв про «особливо критичний» стан села, про «великі жертви» серед селян, про катастрофічні наслідки колективізації, яка фактично зруйнувала уклад життя 22 млн українських селян. Говорячи про статистику жертв голоду, К. Вальтер використовував визначення «мільйони смертей», а 7 млн осіб не є остаточною цифрою, з яких чверть однозначно загинула [3, 222]. Дипломат порівнював ймовірну кількість жертв з полеглими у Першій світовій війні, підкресливши певну аналогію, але визнав надто «високу ціну» за комуністичні експерименти на селі. Його річний звіт за 1934 р. був присвячений

«переселенню» столиці України з Харкова до Києва, але торкався стану української культури, освіти, церкви, позаяк «велике переселення» супроводжувалося колосальною «кадровою чистою» інтелігенції і частини партійної номенклатури, яка викликала сумнів П. Постишева стосовно благонадійності.

Дипломатична діяльність К. Вальтера, як, напевно, й інших консулів, перебувала під наглядом радянських спецслужб, котрі мали власних агентів у Генконсульстві в Харкові. Зокрема, агент Управління НКВС Харківської області «Люсіна», яка була «заслана» до німецької дипломатичної установи, системно і послідовно збирала інформацію про діяльність дипломатів. На початку квітня 1937 р. вона передала «цінну інформацію» про зміст рапортів К. Вальтера, які стосувалися липня 1936 — січня 1937 р. У них, зокрема, йшлося про номенклатурних працівників радянських наркоматів (Ю. Коцюбинського, О. Полоцького та інші) [1, 91]. Також дипломат саркастично висміяв сталінське гасло — «Жити стало краще і веселіше», яке виглядало дивним на тлі шести тисяч скарг від колгоспників. Дискримінаційним, але цілком зрозумілим, вважав заборону радянськими органами працевлаштування німецьких підданих. 6 грудня 1936 р. К. Вальтер надіслав до німецького посольства черговий звіт, у якому зазначив, що Україна «міцно вмонтована ціною чисельних жертв і руїни до Радянського Союзу», а голод 1932–1933 рр. був використаний владою для примушення селян підкоритися колгоспам та владі. Генконсул констатував, що в Україні «вже не існує загрози національного руху», позаяк заборонено українізацію та «українську народну самосвідомість», а тому «українець розгублений, — буде видавати себе, швидше за росіянина, ніж за українця, щоб уникнути підозри в націоналізмі» [1, 92]. Він не приховував, що російська мова стає пануючою, а «радянський патріотизм набуває російських рис». Науково-теоретичний та політологічний рівень його узагальнень вирізнявся серед решти німецьких дипломатів. Невипадково за ним чатували агенти радянських спецслужб.

Висловлювання К. Вальтера стосувалися обороноздатності радянської армії, стану військової підготовки, настроїв солдат та курсантів військових вишів. Не забув він згадати й про «ущемлення прав російської меншини на Україні», а з іншого боку, про попередження загрози «російського шовінізму». Володів вичерпною інформацією про «мешканців» готелю «Інтурист» у Харкові — 2 тис. іноземців, з них — 800 американців та 450 французів. Не приховував негативних висловлювань громадян, державних і громадських діячів в Україні на адресу «фашистської Німеччини». Отже, повідомлення німецьких дипломатів у 1930-х роках стосувалися не лише голоду, а загальної політичної та соціально-економічної

ситуації в Україні, значення і роль якої постійно акцентувалася ними.

Жертви Голодомору, особливо серед «фольксдойче», стали об'єктом розслідування спеціальних команд СС у перші місяці окупації України військами Вермахту. Ними цікавилися зондеркоманди доктора К. Штумппа, який походив з німецьких колоністів Одещини, але у 1918 р. виїхав до «Фатерлянду». Конкретно статистикою померлих від голоду німців опікувалася зондеркоманда „R“, виконуючи завдання Г. Гімлера. Вони уважно вивчали територію південних районів України, формували списки депортованих, репресованих і померлих від голоду („Verhungertenliste“), останні налічувалися десятками і сотнями [2, 154–527].

Інформування іноземними дипломатами урядів власних країн про катастрофічні наслідки голоду в Україні 1932–1933 рр. відбувалося таємно,

але не ця обставина є дивною, а інше — офіційне замовчування факту Голодомору нацистським урядом. Дипломатія замовчування була мотивованою. Гітлер не хотів передчасно конфліктувати з СРСР, навіть не реагував на карикатури в пресі та публічні виступи, але фіксував кожен факт. До «чорного списку» потрапив навіть О. П. Довженко, який виступив у 1936 р. зі звинуваченням фашистської Німеччини в погромах. Вони справді відбувалися, але за демографічними наслідками гітлерівський терор кінця 1930-х років суттєво поступався сталінському, відтак перевага залишалася на боці Москви. Офіційний Берлін накопичував шовіністичну енергію для кривавого і системного геноциду. Однак змагання двох диктаторів розпочалися, і продуктивним для продовження дослідження вважаємо розгляд того, як саме події з життя України передвоєнних десятиріч використовувалися у цьому протистоянні.

ДЖЕРЕЛА

1. Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів / О. Бажан // Сумський історико-архівний журнал. — 2012. — №16–17. — С. 91–112.
2. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003. — 888 с.
3. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. — 472 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 26. — 124 арк.
5. Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. — Sonnenbühe, 1988. — 309 s.
6. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller / A. Hencke. — München, 1979. — 72 s.

Василий Марочко

НЕМЕЦКИЕ ДИПЛОМАТЫ И ГОЛОДОМОР 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

В статье исследована реакция немецких дипломатов на события Голодомора в Украине. Проанализированы личные дневники и официальные отчеты известных дипломатов, сделан акцент на детальном информировании нацистского правительства о трагедии крестьян.

Ключевые слова: Голодомор, геноцид, украинский народ, советское правительство, Германия, германская дипломатия.

Vasyl Marochko

GERMAN DIPLOMATS AND GREAT FAMINE IN 1932–1933s IN UKRAINE

The article examines the reaction of German diplomats to the Great Famine in Ukraine. It analyzes private diaries and official reports by prominent diplomats, emphasizes detailed informing the Nazi government about the tragedy of the peasants.

Key words: Great Famine, genocide, Ukrainian people, Soviet government, Germany, German diplomacy.